

चाणाक्षपणाचा कळस

ह. ना. आपटे

समन्वय प्रकाशन, कोल्हापूर

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रीब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

चाणाक्षपणाचा कळस : ह. ना. आपटे

© सुरक्षित

प्रकाशक

समन्वय प्रकाशन

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रीब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
मोबा. नं.: ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

ऋग्वेद प्रिंटर्स, पुणे.

आवृत्ती

सप्टेंबर, २०१३

किंमत

रुपये १५०/-

अनुक्रमणिका

○ बॅक्बेवर	१५
○ खुनाचा तपास	६५
○ चोरी का खून!	९७
○ खुलासा झाला!	११५
○ इतिश्री	१२९
○ मुंडके सापडले	१४२
○ शेवटी काय?	१५७

दोन शब्द

ही गोष्ट माझ्या स्वतंत्र रचनेची नव्हे. एका सुप्रसिद्ध फ्रेंच डिटेक्टिव्ह कादंबरीकाराच्या एका गोष्टीवरून हिची रचना केली आहे. कानिटकर मंडळींच्या मनोरंजन नावाच्या मासिकात ही वीस-बावीस वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केली. सुप्रसिद्ध पुस्तक प्रकाशक रा. बळवंतराव दाभोळकर यांनी पुढे तिची एक आवृत्ती प्रसिद्ध केली होती. तिच्याही प्रति अगदी दुर्मिळ झाल्या. हल्ली माझ्या समग्र ग्रंथात हिचाही समावेश व्हावा असे मित्रमंडळींनी सुचविल्यावरून हिची ही नवी आवृत्ती काढली आहे.

ह.ना.आपटे

हरि नारायण आपटे यांचे अल्प चरित्र

दृष्टीसमोर असलेल्या माणसाचे अंतरंग शोधणारी, ओष्ठ संभाषणासाठी आतुर, मुखावर स्मिताची छटा, उंच आणि विस्तीर्ण भालप्रदेश, वाटोळा चेहरा, आणि साधारण स्थूल-फार उंच नव्हे व ठेंगूही नव्हे- अशी शरीरयष्टी, अशी कै. हरि नारायण आपटे यांची बाह्यरूपाकृति होती. प्रिय कन्येचा वियोग झाला त्या दिवसापासून त्यांच्या चर्येवरील स्मिताची छटा मावळली, आणि त्या ठिकाणी विरक्तीने पसरलेली गंभीरपणाची छाया दृग्गोचर होऊ लागली. जरा जोराने त्यांच्या देहावर आपला पगडा बसवू लागली, आणि पन्नाशीच्या घरात पोचण्यापूर्वीच ते पंचावन्न ते साठ वर्षांच्या वयाचे दिसू लागले. यानंतर सातच वर्षे त्यांनी इहलोकात वास्तव्य केले. १८६४ सालच्या मार्च महिन्याच्या आठव्या तारखेस त्यांच्या इहलोकावासास प्रारंभ झाला आणि तो १९१९ सालच्या मार्च महिन्याच्या तिसऱ्या तारखेस संपला. एकंदर पंचावन्न वर्षांत पांच दिवस कमी इतका काळ ते आमच्यामध्ये राहिले, आणि एवढ्या अर्धशतावधीच्या आयुष्यांत महाराष्ट्र-शारदेच्या भक्तमंडळीत फार मोठ्या मानाचे, फार मोठ्या कीर्तीचे व चिरस्मरणीय स्थान मिळवून ते गेले.

नारायण चिमणाजी ऊर्फ नानासाहेब आपटे यांचे हरि नारायण आपटे हे ज्येष्ठ पुत्र. बारशाच्या दिवशी या मुलाचे नाव बाळकृष्ण असे ठेविले होते, पण कुटुंबात दुसरा बाळकृष्ण आहे, असे आढळल्यावर ते नाव बदलून हरि हे दुसरे नाव ठेवण्यात आले. हरिभाऊंना मातृसुख फारसे लाभले नाही. ते चार वर्षांचे असताना त्यांची मातुःश्री इहलोक सोडून गेली. मातेच्या वियोगानंतर हरिभाऊंचे लालनपालन त्यांच्या चुलता चुलतीकडून-महादेव चिमणाजी आपटे व त्यांच्या पत्नी सौ. पार्वतीबाई यांजकडून होऊ लागले व या काका-काकींचा हरिभाऊंस फार लळा लागला. हरिभाऊ जरा मोठे होतात न होतात तोच काकींच्या मायेचे छत्रही काळाने हिरावून नेले. नानासाहेबांच्या

मावशी-चिमामावशी-ह्यांनी हरिभाऊंना काकींच्या मागून वाढविले. हरिभाऊंचे वडील नानासाहेब हे सरकारी नोकर असून त्यांचे आचारविचार पक्क्या कर्मठ ब्राह्मणासारखे. चुलते महादेव चिमणाजी- हे पुढे नामांकित वकील झाले-यांचे आचारविचार पूर्णपणे सुधारक पंथाचे. हरिभाऊंचे बालपण यांच्याच सान्निध्यात गेले व या मातृविहीन मुलाचे कोडकौतुक त्यांनीच पुरविले.

श्रीगणेशा शिकण्याचा आरंभ हरिभाऊंनी मुंबईत केला, पण नानासाहेबांनी आपले बिऱ्हाड पुण्यास नेल्यावर हरिभाऊंस घेऊन ते पुण्यास गेले, व तेथील हायस्कूलात त्यांनी त्यांना घातले. या वेळी हरिभाऊंचे वय चौदा वर्षांचे होते. पुण्यात त्यांना घरी संस्कृत शिकविण्यासाठी शास्त्री ठेवण्यांत आला होता व त्याच्या जवळ हरिभाऊंनी काव्य नाटकादिकांचा बराच अभ्यास केला. हरिभाऊ पुण्यास आल्यानंतर दोन वर्षांनी न्यू इंग्लिश स्कूल ही नवीन शाळा निघाली व हरिभाऊ हायस्कूल सोडून या शाळेत गेले, व याच शाळेतून ते मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. यानंतर पुढील शिक्षणासाठी ते डेक्कन कॉलेजात गेले. न्यू इंग्लिश स्कूलच्या मंडळींनी फर्ग्युसन कॉलेज काढताच डेक्कन मधून ते फर्ग्युसनमध्ये आले. या कॉलेजात एक वर्ष घालवून पुन्हा ते डेक्कनमध्ये गेले. या दोन्ही कॉलेजात मिळून सरासरी पांच वर्षे त्यांनी काढली. हरिभाऊंचा ओढा व आसक्ती एका विषयाकडे, हरिभाऊंचा आणि गणिताचा तर छत्तिसाचा आकडा! यामुळे हरिभाऊंची कॉलेजच्या परीक्षेत प्रगती होऊ शकली नाही आणि अर्थात युनिव्हर्सिटीला आपली एखादी पदवी त्यांना अर्पण करता आली नाही. पण त्यांच्या अंगच्या रसज्ञता व मर्मज्ञता या गुणांचे तेज शाळा व कॉलेज या दोन्ही ठिकाणाच्या गुणज्ञ गुरुजांच्या नजरेस आले व त्यामुळे हरिभाऊ त्यांच्या सकौतुक आदरास व प्रेमास पात्र झाले. त्यांना वाचनाचा छंद फार होता व त्या पायी हजारो रुपये त्यांनी वेचले. आपली वाचनाची तृष्णा तृप्त करण्यासाठी ते फ्रेंच व जर्मन भाषा शिकले. कैक हजार ग्रंथ त्यांनी सर्व भाषांतील मिळून वाचले आणि वाङ्मयप्रासादाच्या प्रत्येक दालनात त्यांनी प्रवेश केला.

हरिभाऊंचे जीवितकार्य त्यांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्या हेच आहे. ह्या कादंबऱ्या त्यांनी जनमनोरंजनार्थ लिहिल्या नाहीत. त्या पतितांच्या उद्धारासाठी, दीनांच्या दुःखविमोचनासाठी, मार्गभ्रष्टांना सन्मार्गदर्शनासाठी, हताश झालेल्या हृदयांत नवचैतन्य उत्पन्न करण्यासाठी, समाजशुद्धीसाठी, राष्ट्रीय भावना उद्दीपित करण्यासाठी, त्यांनी लिहिल्या.

‘आजकालच्या गोष्टी-मधली स्थिति’ ही त्यांची पहिली कादंबरी हरिभाऊंनी कॉलेजात असताना लिहिली, व पुणेवैभव ह्या अस्तंगत साप्ताहिक पत्रात ती १८८५ साली प्रसिद्ध झाली. ह्या कादंबरीची पहिली दोन प्रकरणे प्रसिद्ध होताच केवळ पुण्यांतच नव्हे, तर सगळ्या महाराष्ट्रातील वाचकवर्गात मोठी खळबळ उडून गेली. त्या कादंबरीनंतर हरिभाऊंची आजकालच्या गोष्टीतली दुसरी गोष्ट ‘गणपतराव’ ही कानिटकर मंडळीच्या मनोरंजन मासिक पुस्तकात प्रसिद्ध होऊ लागली. तेव्हा या लिखाणाची गोडी इतकी लागली की, पुढील प्रकरणे केव्हा प्रसिद्ध होईल व केव्हा आपण ते वाचू इतका चटका लोकांना लागला. यावरून या उदयोन्मुख कादंबरीकाराच्या लेखणीत वाचकांच्या मनात खळबळ उडवून देण्याचे कसे सामर्थ्य होते याची साक्ष पटते. या मनोरंजन मासिकात हरिभाऊंनी गणपतराव व चाणाक्षपणाचा कळस या दोन कादंबऱ्या, श्रुतकीर्तिचरित्र व जयध्वज ही दोन नाटके मारून मुटकून वैद्यबुवा, पळपुट्या वैद्य इत्यादि मोलियरच्या आधारे लिहिलेली प्रहसने, काही लहानसहान गोष्टी, निबंध व कविता लिहिल्या.

लोकशिक्षणाचे, बहुजनसमाजांत विचारजागृती करण्याचे कार्य विस्तृत प्रमाणावरून करण्यासाठी सन १८९० सालच्या ऑक्टोबरात हरिभाऊंनी ‘करमणूक’ पत्र काढले. या वेळी जुन्यानव्याचा झगडा जोराने चाललेला होता. सुधारकांच्या मतांचा उच्चारही बहुजनसमाजास अभद्र वाणीसारखा वाटे, इतकी त्यांविषयी लोकांच्या मनात अप्रीती होती. ही अप्रीती नाहीशी करून इष्ट सुधारणांना लोकमत अनुकूल करण्याचे कार्य हरिभाऊंनी करमणूकीच्या द्वारे अत्यंत यशस्वीपणे केले.

करमणूक पत्र त्यांनी अठ्ठावीस वर्षे चालविले आणि स्वभाषेची आणि स्वदेशाची सेवा त्यांनी या पत्राच्या द्वारे प्रामुख्याने केली. पुणे वैभवांत प्रसिद्ध झालेली मधली स्थिति व त्यानंतर मनोरंजनात लिहिलेल्या गणपतराव (ही अपुरीच राहिली) व चाणाक्षपणाचा कळस ह्या कादंबऱ्यांखेरीज बाकी आपल्या सर्व कादंबऱ्या त्यांनी करमणूकीतूनच प्रसिद्ध केल्या. ह्या कादंबऱ्याशिवाय शेकडो मोठ्या व छोट्या गोष्टी, लहान लहान निबंध, छोटी चरित्रे, निवडक माहिती, कविता, चुटके, वगैरे कितीतरी मजकूर त्यांनी लिहिला. प्रचलित राजकारण, सामाजिक धार्मिक इत्यादि प्रश्नांवर वर्तमानपत्रातून होणारे वादविवाद यांपासून आपल्या करमणूकीस अलिप्त ठेवावयाचे असे जे धोरण त्यांनी प्रारंभीच ठरविले, तेच अखेरपर्यंत मोठ्या दक्षतेने त्यांनी कायम राखले. आपली राजकीय, सामाजिक, धार्मिक इत्यादि बाबतीतील मते त्यांनी आपल्या

कादंबऱ्यांतील पत्राच्या मुखातून वदविली आणि तीही मोठ्या खुबीने व चटकदार रीतीने पण इतर वर्तमानपत्रांसारखी या विषयांची चर्चा त्यांनी करमणुकीतून कधीही केली नाही. या प्रश्नांची विशेष चर्चा करण्याची, विशेषतः सामाजिक प्रश्नांची चर्चा करण्याची, त्यांना जेव्हा आवश्यकता वाटली, त्या वेळी त्यांनी सुधारकांचे पुनरुज्जीवन केले.

हरिभाऊंनी करमणुकीतून एकंदर १८ मोठ्या कादंबऱ्या लिहिल्या, त्यापैकी ८ सामाजिक असून १० ऐतिहासिक आहे. 'चाणाक्षपणाचा कळस' सारशी केवळ मनोरंजक कादंबरी त्यांनी पुढे लिहिली नाही. ह्याशिवाय 'गड आला पण सिंह गेला!' ही कादंबरीवजा मोठी गोष्ट त्यांनी लिहिली, कादंबऱ्यांपैकी म्हैसूरचा वाघ, सूर्यग्रहण व कालकूट ह्या कादंबऱ्या अपूर्ण आहेत. त्यांच्या करमणुकीवर व त्यांच्या काही कादंबऱ्यांवर त्या वेळी येऊ पाहणारे गडांतर त्यांच्या एका हितचिंतकाच्या व थोर मित्राच्या खटपटीमुळे टळले म्हणून बरे, नाहीपेक्षा त्यांच्या काही उत्कृष्ट कादंबऱ्यास कायमचा-निनाद काही काळ तरी- महाराष्ट्र मुकला असता. मी व यशवंतराव खरे या कादंबऱ्या पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करताना त्यांची शेवटली प्रकरणे आज त्या पुस्तकात आहेत त्याहून निराळ्या तऱ्हेने लिहिण्याचे त्यांच्या मनात होते. पण सदर गडांतराच्या वावटळीमुळे तो विचार त्यांना सोडून देणे भाग पडले. वज्राघात ही त्यांनी संपूर्ण लिहिलेली शेवटची कादंबरी होय. त्यांनी वज्राघात लिहिण्यास आरंभ केला, त्या वर्षी त्यांच्या आवडत्या मुलीच्या मृत्यूने त्यांच्या हृदयावर वज्राघात झाला. करमणुकीचे तेव्हाचे चालक गोविंदराव डुकले त्याच वर्षी दिवंगत होऊन बाबाजी सखाराम कंपनीवर वज्राघात झाला व हरिभाऊंच्या कादंबरीलेखनावरही वज्राघात झाला. यानंतर त्यांनी करमणुकीत नवीन कादंबरी लिहिली नाही. पुणे-वैभव कानिटकर मंडळीचे मनोरंजन व स्वतःची करमणूक याशिवाय त्यांनी कादंबरी अन्यत्र कोठेही प्रसिद्ध झाली नाही. 'काळ तर मोठा कठीण आला' ह्या त्यांनी दुष्काळावर लिहिलेल्या मोठ्या गोष्टीचे त्यांनीच इंग्रजीत केलेले भाषांतर मात्र 'रामजी' या नावाने विलायतेतील प्रख्यात मेसर्स फिशर अन्विन कंपनीने पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केले.

मनोरंजनात प्रसिद्ध केलेल्या नाटकांशिवाय संत सखुबाई व सती पिंगला ही दोन नवीन नाटके त्यांनी लिहिली. निरनिराळ्या विद्वज्जनसभांपुढे वाङ्मयावर सुंदर भाषणे केली व निबंध वाचले. विद्यार्थिदशेतही त्यांनी काही चांगले निबंध लिहिले व काव्यरचना

केली. साप्ताहिक अँग्लो-मराठी ज्ञानप्रकाशाची व पुढे ज्ञानप्रकाश दैनिक झाल्यावर त्यांची संपादकीय सूत्रे काही काल त्यांच्याकडे होती व सुधारकांचे पुनरुज्जीवन केल्यावर त्यात काही सुंदर निबंध त्यांनी लिहिले. हा त्यांचा सगळा लेखनोद्योग मनात आणला म्हणजे वाङ्मयक्षेत्रात त्यांनी केलेली कामगिरी केवळ संख्येच्या दृष्टीनेही फारच मोठी आहे अशा खात्री पटल्यावाचून राहात नाही. त्यांच्या आयुष्याचा लेखनव्यवसायांत गेलेला काल साधारणतः पस्तीस वर्षांचा आहे. पण त्यांत जास्त नेटाची व उत्साहपूर्वक कामगिरी करमणुकीच्या सुरुवातीपासून पुढील २०-२१ वर्षांतच झाली.

हा सगळा लेखनाचा प्रचंड खटाटोप त्यांनी लोकशिक्षणासाठी व बहुजनहितसाधनासाठी केला, पैशांसाठी अगर कीर्तीसाठी केला नाही. त्यांच्या गुणांवर लुब्ध होऊन कीर्ति त्यांच्याकडे धावत आली, तशी लक्ष्मी मात्र आली नाही. श्री आणि सरस्वती यांच्यात छत्तिसाचा आकडा असतो हाच सिद्धांत पुनश्च प्रस्थापित करणारे महाराष्ट्रातील ह्या कादंबरीकारकुलगुरूचे चरित्र आहे. आर्यभूषण छापखान्याने आणि महाराष्ट्रातील या नामांकित मुद्रणालयाचे निःसीम सेवक कै. रा. रा. केशवराव बाळ यांनी वेळोवेळी त्यांना साह्य केले नसते व अखेर त्यांचे परममित्र गोपाळराव गोखले यांच्या 'सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया सोसायटी' ने त्यांच्या ऋणविमोचनाची व त्यांच्या कुटुंबाच्या आजन्म निर्वाहाची व्यवस्था केली नसती तर त्यांच्या मनाला होणाऱ्या सांपत्तिक दुःखस्थितीच्या वेदना अखेरच्या क्षणापर्यंत वाढत गेल्या असत्या.

चुलते अण्णासाहेब यांनी आपल्या संपत्तीतील एक कपर्दिकही जरी हरिभाऊंना दिली नाही, तथापि त्यांनी आयुष्याच्या अखेरीस 'आनंदाश्रम' ही संस्था स्थापन करून शिल्लक संपत्तीचा सद्‌व्यय केला, व आश्रमाची व्यवस्था ठेवण्याचे काम हरिभाऊंच्या हाती सोपवून त्या आश्रमाच्या खर्चातून हरिभाऊंच्या संसारयात्रेची थोडीशी सोयही करून ठेविली. हरिभाऊंनी या आश्रमात पंचवीस वर्षे वास्तव्य केले आणि त्यांचा लेखनाचा बहुतेक उद्योग याच आश्रमात झाला.

कौटुंबिक सुखाचा वाटा या कादंबरीकाराच्या भागधेयांत विधीने लिहिला नव्हता असे म्हटले पाहिजे. अगदी शैशवांत मातृसुख संपले. जुन्या वळणामुळे व विचारामुळे पित्याचा लळा लागला नाही; तारुण्यांत प्रथम पत्नी व तिला झालेली तिन्ही मुलें गेली, द्वितीय विवाह केल्यावर फार वर्षांनी त्यांना एक मुलगी झाली पण आयुष्याच्या उतरणीजवळ ते येत आहेत तोच काळाने तिला उचलून नेले आणि

त्यानंतर बरोबर एक वर्षाने त्यांचे परम स्नेही गोपाळराव गोखले गेले. अशी त्यांच्या कौटुंबिक दशेत आभाळावर आभाळे येत गेली. पण त्यांच्या प्रेमळ स्वभावांत, सौजन्यात, आदरातिथ्यवृत्तीत अगर स्नेहशीलपणांत कधीही बदल झाला नाही. गर्वाने त्यांना स्पर्श केला नाही, विनपाची वृत्ती त्यांना सोडून गेली नाही.

त्यांनी वाङ्मयाव्यतिरिक्त अन्य क्षेत्रातही पुष्कळ कार्य केले व बहुमान मिळविला. पुण्यांतील प्रमुख पुढाऱ्यांत त्यांची गणना होत होती. पुणे म्युनिसिपालिटीचे ते एक वेळ अध्यक्ष होते. ज्या युनिव्हर्सिटीची परीक्षा ते पास होऊ शकले नाहीत त्याच युनिव्हर्सिटीमध्ये वुईलसन फायलालॉजिकल लेक्चरर म्हणून त्यांची नेमणूक होऊन त्यांनी सन १९१५ साली (Marathi-its Sources and Development) या विषयावर सहा व्याख्याने दिली. १९१५ साली पुण्यास भरलेल्या पंधराव्या प्रांतिक परिषदेच्या स्वागत मंडळाचे ते अध्यक्ष होते. त्यांनी फार मोठा मित्रपरिवार गोळा केला, व त्यांत अनेक थोर विद्वान होते.

अखेर दीपनिर्वाणाचा दिवस आला. १९१८ च्या आक्टोंबरात त्यांच्या एका डोळ्यास पक्षाघाताचा विकार झाला. त्यांतून बरे झाल्यावर बंगल्यातील रेल्वेचे शेअर खपविण्यास ते कलकत्त्यास गेले. तेथून परत येताना वाटेत त्यांना जलोदराचा विकार झाल्याचे डॉक्टरांनी सांगितले. औषधोपचारासाठी ते मुंबईस आले, पण दुखणे वाढत गेले. या वेळी १९१९ च्या मार्च महिन्याची सुरुवात होती. त्या महिन्याच्या तिसऱ्या तारखेस ते मुंबईहून पुण्यास गेले. दुपारी १ वाजता ते आनंदाश्रमात जाऊन पोहोचले आणि त्याच दिवशी सायंकाळी त्यांच्या जीर्ण शरीराचा त्याग करून त्यांतील चैतन्य शाश्वतांत विलीन झाले.

◆◆◆